

КІМ НАУМЕНКО

ЦАРИЦИНСЬКА ДОБА ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ

У серпні 2006 р. автору цих рядків вдалося відвідати російське приволзьке місто Волгоград, колишній Царицин, до якого рівно 90 років тому з фронтів Першої світової війни були привезені і розміщені в таборах військовополонених вояки австро-угорської армії. Серед них було кілька десятків галичан — здебільшого старшин Легіону українських січових стрільців (УСС) та інших частин, — чії імена згодом увійшли в історію українських національно-визвольних змагань: Євген Коновалець, Андрій Мельник, Роман Сушко, Іван Чмола, Василь Кучабський, Іван Андрух та ін. Завдяки уважному і прихильному ставленню дирекції Державного архіву Волгоградської області дослідник з України одержав можливість ознайомитися з надзвичайно цінними документами часів Першої світової війни про перебування в таборах військовополонених Євгена Коновальця і його товаришів. Пізнавальною була поїздка в містечко Дубовку, де, власне, у 1916—1917 рр. жили 32 галицькі старшини й де збереглися будинки, в яких вони мешкали, та церква Св. Покрови, до якої ходили...

Вибух світової війни застав 23-літнього уродженця с. Зашків на Львівщині, студента-правника Львівського університету Є. Коновальця в момент складання іспитів і перешкодив йому закінчити студії з дипломом доктора права. У перші дні серпня 1914 р. його призвали до війська — у 19-й піхотний полк Краєвої оборони (Ляндверу), на базі якого формували нові підрозділи. Він був зарахований до окремої сотні, що розмістилась у Народному домі (нині Будинок офіцерів; тут Є. Коновалець навчався в початкових класах Академічної гімназії). Серед її вояків було багато студентів університету і друзів Є. Коновальця, зокрема Василь Бень, з яким він співпрацював у філії «Просвіти» (згодом полковник Армії УНР, ад'ютант Симона Петлюри), Д. Блавацький, А. Мельник, В. Микитин, Є. Грицак, С. Кармеліта й ін. 30 серпня, коли росіяни підступили до Львова, сотню було озброєно і ешеленом перекинуто у словацьке містечко



Є. Коновалець

Левоч та зараховано до старшинської школи, де Є. Коновальця призначили командиром чети однорічних 19-го полку. До речі, одним із викладачів школи був майбутній генерал броні та прем'єр-міністр Польщі Владіслав Сікорський. Узимку школу передислокували у Грац, де Є. Коновалець по випуску отримав звання «кадет-аспірант» і повернувся у свій 19-й полк на фронт у Карпати четарем. Бойові позиції полку були поряд з оборонними позиціями Легіону УСС, у якому служило чимало львівських друзів молодого старшини, але спроби перейти служити в Легіон не увінчалися успіхом. Участь четаря Коновальця у бойових діях на фронті проти росіян закінчилася наприкінці квітня 1915 р., коли під могутнім ударом російської дивізії

генерала Каледіна оборона полку Ляндверу впала і він потрапив у російський полон¹.

Слід відзначити, що в роки Першої світової війни, за свідченням Центральної колегії у справах полонених і біженців при Раднаркомі РСФСР від 24 квітня 1918 р., в російському полоні перебувало 2328540 вояків. Деяко інші дані оприлюднило Військове міністерство Австро-Угорщини — 2111101, з них 54146 офіцерів. Привертає увагу те, що німців серед полонених було лише 177104.²

¹ Шах С. Молодість Євгена Коновальця // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 45–87.

² Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне 1914-1918 гг. — Москва, 1921. — С. 281.

Отже, переважну більшість військовополонених складали во-
яки багатонаціональної австро-угорської армії, які, звичайно, не
виявляли особливого завзяття в бою і у важких ситуаціях воліли
потрапити в полон. Вважаємо цікавими дані статистики щодо на-
ціонального складу армії та полонених:

Національності	Частка у війську (%)	Військовополонені	Частка серед полонених (%)
Австрійці і німці	25	400—500 тис.	20—22
Угорці	23	500—550	24—25
Чехи і словаки	13	250—350 тис.	13—18
Серби, хорвати, словенці	8	120—150	7—8
Поляки	8	120—150	8—9
Румуни	7	120—150	7—8
Українці (галичани)	8	150—160	8

Зауважмо, що в часи світової війни в Австро-Угорщині було мо-
білізовано близько 9 млн. чоловіків³.

Керуючись міркуваннями воєнного і політичного характеру,
царська адміністрація намагалася розміщувати полонених у міс-
цях, віддалених від адміністративних і економічних центрів. Але у
зв'язку з їх великою кількістю і браком власної робочої сили, осо-
бливо у сільській місцевості, уряд уже 1915 р. розпочав влаштову-
вати табори військовополонених по всій території імперії. Причому
для німців, австрійців і угорців — подалі за Уралом, а для представ-
ників слов'янських народів — у європейській частині Росії. Всього
в країні було створено близько 400 таборів, з них у Казанському
військовому окрузі — 113. Саме в них: у Царицині, Самарі, Казані
та навколишніх місцевостях — перебували полонені галичани, зо-
крема відомі військовики Є. Коновалець, А. Мельник, Сень Горук,
І. Чмола, В. Кучабський та ін.

Варто зауважити, що російська військова адміністрація створи-
ла табори військовополонених навіть в Україні — в районі Києва
та Кривого Рогу, — де перебували винятково українці-галичани.
Щоправда, табір у Дарниці під Києвом був, по суті, пересильним
пунктом. Саме сюди потрапив Є. Коновалець, але не надовго. Улітку

³ *Интернационалисты. Участие трудящихся стран Центральной и Юго-Восточной Европы в борьбе за власть Советов в России 1917-1920 гг. — Москва, 1987. — С. 33.*

1915 р. його, разом з іншими бранцями, вивезено до табору приволзького містечка Чорного Яру, повітового центру Саратовської губернії (нині районного центру Астраханської області), що лежить за 200 км на південь від Царицина серед безкраїх степів. Проте вже восени того ж року велику групу полонених, серед них і Є. Коновальця, перевели в табір, розташований безпосередньо в м. Царицині, і розмістили в бараках у його південній частині — Цар-Горі. Ці заходи були пов'язані з намаганнями російських властей покращити побутові умови полонених, а також залучити їх до праці на підприємствах міста. У ті роки Царицин (від 1925 р. — Сталінград, згодом — Волгоград) був повітовим центром Саратовської губернії (об'єднував 11 волостей) та водночас великим містом (1916 р. налічував 135 тис. жителів). У ньому діяли 170 заводів і фабрик. Серед них були великі — державного значення, наприклад, французький артилерійський завод, що виробляв крупнокаліберні гармати для кораблів. На території повіту в містечку Дубовці за 50 км на північ від Царицина діяв ще один табір військовополонених⁴.

У таборі на Цар-Горі Є. Коновалець опинився в середовищі здебільшого чехів, поляків, хорватів, словаків; українців тут було дуже мало. Перебувала тут також невелика кількість австрійців і угорців. Отож, адміністрація табору призначила високоосвіченого старшину, який знав кілька мов, перекладачем при начальникові табору. Це давало йому певні переваги і можливості, зокрема він міг вільно виходити за огорожу табору, часто бувати в місті.

Визначною подією для Є. Коновальця стала поява в таборі великої групи галицьких старшин Легіону УСС, які в результаті невдалих боїв у вересні 1916 р. на г. Лисоні потрапили до російського полону. Серед них були його друзі з українських парамілітарних товариств та університету: А. Мельник, Р. Сушко, В. Кучабський, Михайло Матчак, І. Чмола, Петро Пасіка, І. Андрух, Микола Загаєвич, Дмитро Герчанівський, Михайло Савчин та ін., всього — 32 старшини. З перших днів перебування галичан у Царицині Є. Коновалець став визнаним лідером серед українського старшинства, організатором заходів, які сприяли зміцненню морального духу, піднімали у людей віру в краще майбутнє, у повернення на батьківщину. Відтак, він

⁴ Государственный архив Волгоградской области (далі — ГАВО). — Ф. 7. — Оп. 1. — Д. 16. — Л. 1.



Церква Св. Покрови. Дубовка, серпень 2006 р.

робив усе, щоб старшини не гаяли часу, готувалися до нових битв за волю України. Організовував регулярне навчання з предметів військового мистецтва, а І. Чмола, піонер пластової організації в Галичині, — щоденні спортивні вправи просто неба, навіть у лютий мороз. Крім усього, Є. Коновалець домогся від адміністрації поліпшення побутових умов, зокрема щодо житла, яке тут не було пристосоване до холодної зими. Відтак, на початку березня 1917 р., всіх 32 галицьких старшин перевели у табір Дубовки, де умови перебування, насамперед житло, були набагато кращими⁵.

Маємо зазначити, що під час Першої світової війни усі воюючі держави дотримувалися міжнародно-правових норм ведення війни, впроваджених Гаазькими конференціями 1899 і 1907 рр. У першій з них, скликаній з ініціативи Росії, взяли участь 26 держав, зокрема Велика Британія, Франція, Німеччина, США, Італія. Тоді була схвалена Конвенція «Про закони і звичаї війни», в якій

⁵ Савчин М. В російському полоні // *За волю України. Історичний збірник УСС. — Нью Йорк, 1967. — С. 219—220.*

ішлося також про ставлення до військовополонених. Друга конференція за участю 43 держав схвалила аналогічну Конвенцію. Росія ратифікувала обидві 1900 і 1909 рр. Головними вимогами Конвенції було гуманне ставлення до полонених і звільнення їх після закінчення війни. (Зауважмо, що вже перший радянський уряд Леніна відмовився приєднатися до Гаазьких конвенцій. Не визнавав їх і Сталін, у результаті чого в роки Другої світової війни у німецькому полоні із майже 6 млн. полонених загинули близько 4 (60%), тоді як у Першій світовій — 5%. Додамо, що Гітлер Конвенції підписав, але внаслідок позиції Сталіна у вересні 1941 р. заявив про відмову виконувати їхні вимоги)⁶.

Ще 7 (20) жовтня 1914 р. російський імператор Микола II затвердив «Положення про військовополонених». В основу документа були покладені принципи Гаазької конференції 1907 р. про закони і звичаї сухопутної війни. Одна зі статей наголошувала: «З військовополоненими, як захисниками своєї Вітчизни слід поводитися людяно»⁷.

Дійсно, як свідчать документи волгоградського архіву, галицьким старшинам, особливо у таборі в Дубовці, були забезпечені прийнятні умови перебування. Нагляд за ними і ще 260 полоненими солдатами та підстаршинами (поляками, чехами, болгарами і хорватами) здійснював жандармський постерунок на чолі з унтер-офіцером доповнюючого штату Саратовського жандармського управління в Дубовці Іваном Вдовіним. Документи саме цього табору, регулярні звіти І. Вдовіна до Саратова про становище в таборі і Дубовці взагалі, листування зі штабом Казанського військового округу, якому табір підлягав, збереглися повністю, тоді як аналогічна документація табору на Цар-Горі і в Чорному Яру майже вся була знищена під час тотального німецького бомбардування міста 23 серпня 1942 р.

На підставі цих документів можна відзначити, що старшин, насамперед галицьких, розмістили в двох гарних будинках місцевого підприємця Челюканова, зокрема сотників А. Мельника, Р. Сушка й І. Чмолу, четаря В. Кучабського, хорунжих М. Матчака, П. Пасіку, М. Загаєвича, Д. Герчанівського, Дорошенка, підхорунжих І. Андруха,

⁶ Советская военная энциклопедия. — Москва, 1976. — Т. 2. — С. 449—450.

⁷ Советская историческая энциклопедия. — Москва, 1963. — Т. 4. — С. 15.

М. Савчина та ін. На кожних двох старшин призначили одного ординарця з українських стрільців. На утримання видавали щомісячно 50 рублів, яких вистачало на харчування та інші потреби (фунт м'яса тоді коштував 50 коп.). До праці старшин не залучали. У внутрішнє життя адміністрація не втручалася. До речі, штат поліцейського постерунку в Дубовці був невеликим: два пристапи, два їхні помічники та п'ять наглядачів. Його доповнював унтер-офіцер І. Вдовін як відповідальний за нагляд за політично неблагонадійними особами. Ця посада була впроваджена в Дубовці після революції 1905—1906 рр. Водночас, він виконував роль начальника табору полонених⁸.

Є. Коновалець прагнув приєднатися до своїх друзів у Дубовці, але адміністрація табору на Цар-Горі не бажала втрачати цінного помічника. Проте, користуючись правом покидати табір, він дуже часто відвідував Дубовку, до якої з Царицина регулярно ходив пароплав. Галичани мали право листуватися з родинами (у Центральному державному історичному архіві України у Львові автор цих рядків виявив листування отамана Сеня Горука, який перебував у полоні в Сибірську, з дружиною Стефанією, котра мешкала у Львові). Вони передплачували газети, журнали, замовляли поштою книжки. Саме Є. Коновалець узяв на себе роль організатора і регулярно привозив у Дубовку пресу, книжки та вісті з батьківщини. Він особливо близько зійшовся тоді з А. Мельником. Генерал Армії УНР Микола Капустянський у спогадах підкреслював, що «тут вони зустрілися, подружили назавжди, тут вони знайшли себе й стали нерозлучні аж до смерті. Та й смерть їх не розлучила, бо другий продовжив діло першого. Але тут, у Дубовці, вони “зговорилися”»⁹.

У кожному з місячних звітів, в окремому пункті, присвяченому відносинам полонених з місцевими жителями, І. Вдовін наголошував, що вони склалися й залишаються винятково приязними. Пояснюючи цей феномен (адже йшлося про ворогів), він звертав увагу на високу освіченість, інтелігентність і релігійність українців¹⁰.

Дійсно, галичани, яких доля занесла на береги далекої Волги, здебільшого були молодими людьми у віці 20—25 років з університетською, семінарською або гімназійною освітою. Ідеологічний гарт

⁸ ГАВО. — Ф. 7. — Оп. І. — Д. 16. — Л. 37—39.

⁹ Мельник А. Спогади й документи. — Київ, 1995. — С. 14.

¹⁰ ГАВО. — Ф. 7. — Оп. І. — Д. 19. — Л. 79—88.



Будинок Челюканова на набережній у Дубовці, де мешкали А. Мельник, І. Чмола, В. Кучабський та 14 інших старшин. Серпень 2006 р.

усі пройшли в українських політичних партіях, молодіжних громадських і мілітарних товариствах, мали воєнний досвід. І аж ніяк не випадково буквально усі бранці царицинських таборів — Є. Коновалець, А. Мельник, Р. Сушко, В. Кучабський, І. Чмола та ін. — у ході національно-визвольних змагань 1917—1921 рр. стали військово-політичною елітою нації.

Отож, закономірно, галицький осередок став центром культурно-освітнього життя провінційного містечка. У своїх звітах І. Вдовін доповідав, що галичани створили під керівництвом хорунжого Іллі Гриневецького великий хор, у чиєму репертуарі були «пристійні» українські пісні. Хор давав концерти для полонених та місцевих жителів, а також співав під час відправ у церкві Св. Покрови. Скрипаль Гурко організував також струнний оркестр¹¹.

«Москалі не втручалися в наше внутрішнє життя, — згадував про ті дні М. Савчин. — Скоро був у нас організований гарний хор з 60 співаків, під орудою Іллі Гриневецького та його «ад'ютанта»

¹¹ ГЛВО. — Ф. 7. — Оп. І. — Д. 20. — Л. 13.



*Будинок Челюканова в Дубовці, де мешкали 18 старшин і підстаршин.
Серпень 2006 р.*

Василя Різника. Величезне враження зробив цей хор на мешканців міста в часі похорону хорунжого УСС Михайла Дорошенка, що мабуть в травні 1917 р. згинув трагічно, під час купелі в річці Волзі. Безсмертне “Святий Боже” і “Со святими” заворожили масу народу, що мовчазно посувалися вулицями за труною. Православні священики, які провадили похорон, постійно просили диригента, щоб хор співав “Святий Боже”. Зворушливу промову сказав тоді Андрій Мельник. На пам’ятнику, що його коштами УСС і з допомогою українців на православному цвинтарі в Дубовці побудовано, була вмурована металева таблиця з написом: “Тут спочиває хорунжий Українських Січових Стрільців сл. п. Михайло Дорошенко”¹².

За активної участі Є. Коновальця в таборі у Дубовці галицькі старшини заснували велику бібліотеку, якою став завідувати М. Матчак. У ній були книжки, надіслані з Києва, Москви, Полтави, усі річники журналу «Украинская жизнь», який у Москві видавав С. Петлюра, а також газети, зокрема «Царицинский вестник». «Отак

¹² Савчин М. В російському полоні... — С. 220

наші, — згадував Р. Сушко, — почали з руханки, опісля перейшли до науки мов, а влітку 1917 р. ми вже мали кількасоттовому бібліотеку, куплену нами, як кажуть на гроші, відірвані від рота. Тоді було влаштовано, в порозумінні із старшинами інших націй, і університетський та політехнічний курси. [...] Головною метою заснованих Є. Коновальцем таємних гуртків було знайти спільну думку й підготовку до активної участі в національній роботі на теренах Вільної України. Тоді на гуртках горячково виучували російську мову, географію, політекономію Росії, зокрема ж України, перекладено муштровий статут російської армії на українську мову, студійовано партійне життя, словом — ішла підготовка до військової і громадської праці»¹³.

До речі, тим удосконаленим статутом галицьких бранців у Дубовці керувалися майбутні частини Окремого корпусу Січових стрільців Є. Коновальця, й він же був затверджений Директорією для Армії УНР. Лекції з військових справ старшинам читали Є. Коновалець, А. Мельник, А. Кучабський і Р. Сушко.

Лютневу революцію в Росії 1917 р. і падіння царату галичани зустріли з великим ентузіазмом. Надії на швидке визволення й повернення на батьківщину вони пов'язували з Українською Центральною Радою. Радісні вісті з України привозив друзям у Дубовку Є. Коновалець. Як згадував Д. Герчанівський, саме він доповідав про перші Універсали Центральної Ради, розпочате державне будівництво в Наддніпрянщині. 9 і 23 квітня Є. Коновалець узяв активну участь у зібранні українців м. Царицина і став одним з організаторів Української Царицинської Ради, яка розгорнула широку роботу: організовувала реферати і доповіді про українську справу, заснувала український хор і драмгурток. У день Першого травня українці Царицина, як писала газета «Республіканець», вийшли на демонстрацію окремою колоною з національним жовто-блакитним прапором і українськими піснями, серед яких була і з такими словами:

Нам допоможе святий Юр
І Пречиста Мати
Україну будувати¹⁴.

¹³ Сушко Р. *Мої спомини про першу сотню С. С.* — Прага, 1926. — С. 26–27.

¹⁴ *Республіканець*. — 1917. — 10, 25 апреля, 3 мая.

«Все це викликало велике захоплення і розбуджувало світлі надії відносно майбутнього, — згадував Є. Коновалець. — Але вже тут, ми зустрілися з більшовиками, промовці яких балакали тоді страшенно багато про безкровну революцію, ось як більшовицький агітатор Мінін (керівник Царицинського комітету РСДРП, Ради і голова міста у 1917—1918 рр., згодом працівник вищих органів влади СРСР, помер 1962 р. — К. Н.). Мушу сказати, що своєю особистою поведінкою ті більшовики вже й тоді не прихилили до себе нікого. А попри працю в Царицинській Раді, мали місце з моєї сторони заходи щодо українізації, зокрема, я доклав сил, щоб виділити тут українців в окрему військову частину. І це справді нам удалося. З української частини в царицинському гарнізоні нам пощастило організувати український батальйон, і коли ця справа стала актуальною, я порозумівся з І. Чмолюю в Дубовці щодо переведення цих людей, — їх було близько 1000 чоловік, — в Україну»¹⁵.

Проте надії галичан не виправдалися через політику Тимчасового уряду, який, вірогідно, боявся посилення України військовиками з російського полону, котрих налічувалося близько 150 тис. Більше того, командувач Казанського військового округу вимагав не допустити до втечі полонених із таборів. Царицинський повітовий військовий начальник капітан А. Панфілов оголосив, що полонені можуть прогулюватись без конвою невеликими групами, маючи на це спеціальний письмовий дозвіл. Водночас категорично заборонялося відлучатися самовільно, відвідувати ресторани, кав'ярні тощо, спілкуватися зі сторонніми особами. Полонених надалі залучали до сільськогосподарської праці¹⁶. За цих умов Є. Коновалець надіслав до Центральної Ради кілька листів з проханням ужити заходів для визволення українських вояків з полону. Але відповіді не одержав. Тоді він звернувся до адміністрації табору з проханням про короточасну відпустку, яку отримав під слово офіцера повернутися в Царицин. На початку липня 1917 р. він прибув до Києва, де зустрівся з визначними військовими діячами Миколою Міхновським, С. Петлюрою, Іваном Луценком та головою уряду Володимиром Винниченком. Є. Коновалець встановив зв'язок з Галицько-буковинським

¹⁵ Грицай О. Життя і діяльність Е. Коновальця до революції 1917 року // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 42.

¹⁶ Республіканець. — 1917. — 17 мая.

комітетом і склав спільно з ним меморіал щодо створення галицько-буковинської військової частини¹⁷.

Палкими прихильниками цієї ідеї Є. Коновальця були всі галичани з Дубовки, особливо І. Чмола, який наполягав на негайній утечі. Отож, після повернення з Києва, у вересні, Є. Коновалець з І. Чмолою здійснили втечу з Царицина. Вони дісталися до Києва й узялися до реалізації накресленого плану. Є. Коновалець повідомив у Дубовку про успішне формування військової частини й запропонував галичанам рушити до Києва разом з українізованою частиною в Царицині. Проте за час відсутності Є. Коновальця вона, як і російські частини, майже розкласяся. Отже, у ніч на Різдво дубовські полонені — 14 галицьких старшин на чолі з А. Мельником і Р. Сушком — покинули табір, пішки добралися до Царицина. Там у казармах 172-го запасного полку дістали російську військову форму, свідоцтва про звільнення зі служби, безплатні квитки, по три рублі на дорогу й виїхали до України. Невдовзі вони прибули до Києва і влилися в Окремий галицько-буковинський курінь під командуванням Є. Коновальця. Цьому військовому формуванню, яке згодом переросло у корпус Січових стрільців, судилося прославитись у битвах за незалежність України.

У буремному житті нашого славного земляка, командира корпусу Січових стрільців Армії УНР, засновника і керівника Української Військової Організації — Організації Українських Націоналістів царицинська доба не була тривалою, але саме у ті дні остаточно сформувався він як талановитий організатор і визначний військово-політичний діяч, який зробив вагомий внесок у національно-визвольну боротьбу українського народу за державність, незалежність і соборність.

По-різному складалася доля царицинських бранців, але усіх їх об'єднала активна участь в українському національно-визвольному русі першої половини ХХ ст. Начальник штабу Армії УНР, діяч УВО, провідник ОУН А. Мельник помер 1964 р. в Німеччині. Командир бригади дивізії січовиків, діяч УВО-ОУН Р. Сушко був підступно вбитий у січні 1944 р. у Львові. Діяч УВО, начальник повстансько-партизанського штабу І. Андрух розстріляний чекістами у Києві 1921 р. Член проводу УВО, депутат сейму, визначний

¹⁷ Мірчук П. Євген Коновалець. — Львів, 1990. — С. 24–25.

книговидавець М. Матчак загинув 1958 р. в радянському концтаборі. Автор фундаментальних воєнно-історичних праць В. Кучинський, якого захопили енкаведисти у Відні 1945 р., був вивезений до Львова й розстріляний. Лише недавно стало достовірно відомо, що полковника Є. Коновальця 1938 р. в Роттердамі вбив радянський агент Павло Судоплатов за особистим завданням Сталіна...

Лише у незалежній Україні стало можливим повернути із небуття імена видатних борців за її волю, відтворити сторінки їхнього героїчного життя.